

Troebele betrekkingen

Troebele betrekkingen

*Grens-, scheepvaart- en waterstaatskwesities in
de Nederlanden tot 1800*

Roel Zijlmans

Hilversum
Verloren
2017

Afbeelding op het omslag: 'Gueldre Espagnole', uit *Atlas nouveau, contenant toutes les parties du monde*, van Nicolas Sanson (Parijs, 1692).

ISBN 978-90-8704-637-8

© 2017 Roel Zijlmans & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Layout: Datawyse – Maastricht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING EN VERANTWOORDING	13
0.1 Achtergrond van deze studie	13
0.2 Overzicht van relevante onderhandelingen tussen Noord en Zuid in de 19 ^e en 20 ^e eeuw	15
0.3 Schets van belangrijke thema's in de betrekkingen tussen Noord en Zuid vóór 1800	23
0.4 Afbakening van het onderzoeksveld, onderzoeksvragen, theses en doel van het onderzoek	26
0.5 Korte inleiding op de afzonderlijke hoofdstukken en de bijlagen	29
0.6 Aanhaling, vertaling en benoeming van bronnen, en verklaringen in bijlagen	33
HOOFDSTUK 1 (WATER)STAAT VAN HET DELTAGEBIED IN DE ROMEINSE TIJD	35
1.1 Inleiding: een 'historische' grensregio	35
1.2 Situatie van de grote rivieren	37
1.3 Gallia Belgica en Neder-Germanië	40
1.4 Strategische achtergrond van de Romeinse waterwerken	46
1.5 Het kanaal van Drusus	49
1.6 De dam van Drusus	53
1.7 Het kanaal van Corbulo	58
1.8 Het onbekende Romeinse rivierenrecht	61
1.9 De praktijk van rivierbeheer en rivierscheepvaart in het Romeinse Rijk	66
1.10 Besluit	70
* <i>Ruime grenzen van de Romeinse grensprovincie Neder-Germanië</i>	70
* <i>Ligging van het kanaal en de dam van Drusus</i>	70
* <i>Het kanaal van Corbulo als eerste Schelde-Rijnverbinding</i>	71
* <i>Beperkte vrije rivierscheepvaart in het Romeinse Rijk</i>	72
HOOFDSTUK 2 ONTSTAAN, BLOEI EN VERDELING VAN FRISIA, 5 ^e -12 ^e EEUW	73
2.1 Inleiding: Zuidwest-Frisia als grensgebied	73
2.2 Land en bevolking van de Delta in de vroege Middeleeuwen	74
2.3 De korte bloeitijd van het vrije Groot-Friese Rijk	77
2.4 De kwestie van de zuidgrens van Zeeuws Friesland	82
2.5 De grensgouwen van Zeeuws Friesland: Het Zuidoosten	89
2.6 De grensgouwen van Zeeuws Friesland: Het Zuidwesten	92
2.7 Zeeuws Friesland valt toe aan het Middenrijk	97
2.8 Zeeuws Friesland wordt deel van het Duitse Rijk	102

2.9	De grensstreek in de Noormannentijd	105
2.10	Vlaanderen tussen Frankrijk en het Duitse Rijk	111
2.11	Uitbreiding van Vlaanderen in het Duitse Rijk	118
2.12	Machtsdeling in Zeeland Bewestenschelde	121
2.13	Het recht van scheepvaart op rivieren in de vroege Middeleeuwen	126
2.14	Rechten van vreemdelingen in het internationale verkeer	130
2.15	De organisatie van handel en scheepvaart in de tijd van Frisia	134
2.16	Besluit	143
	* <i>De plaats van Frisia naast en in het Frankische Rijk</i>	143
	* <i>De zuidgrens van Frisia tussen Brugge en Gent</i>	144
	* <i>De zuidwestgrens van het Duitse Rijk tussen Brugge en Gent</i>	145
	* <i>Uitbreiding van Vlaanderen met 'Friese' grensgouwen en verschuiving van de rijksgrens</i>	146
	* <i>Verdere uitbreiding van Vlaanderen in Zeeland en verdrijving van de 'Friese' graaf uit Gent</i>	147
	* <i>Frisia – met Zeeland Bewestenschelde – ontwikkelt zich tot graafschap Holland-Zeeland</i>	147
	* <i>Beperkt recht van reizen en riviervaart in de vroege Middeleeuwen</i>	148
	* <i>Internationale handel vanuit emporia aan de kust en de landsgrenzen</i>	149
	* <i>De Friese handelsnatie gaat op in verspreide handelscentra</i>	150
HOOFDSTUK 3 STRIJD OM ZEELAND BEWESTENSCHELDE, 1100-1329-1568		151
3.1	Inleiding: van feodale uitwas tot personele unie	151
	<i>1e Periode: Vlaamse leenhoogheid en Hollands-Vlaams gemeenschappelijk bestuur in Zeeland Bewestenschelde (circa 1100 – 1246)</i>	155
3.2	Het verdrag van Brugge/Heidensee van 1167	155
3.3	Successen en nederlagen van graaf Dirk VII van Holland-Zeeland	162
3.4	De 'Loonse' oorlog	165
3.5	Gravin Johanna van Vlaanderen handhaaft de Vlaamse leenhoogheid	169
	<i>2e Periode: De Rooms-Koningen Willem en Rudolf I en hun hofgerecht wijzen Zeeland Bewestenschelde als rechtstreeks rijksleen toe aan de graaf van Holland-Zeeland (1246 – 1290)</i>	173
3.6	De Zeeuwse 'machtsgreep' van graaf Willem II, Rooms-Koning	173
3.7	Verzoening met Vlaanderen onder graaf Floris V en zijn voogden	179
3.8	Bemoeienis van Rooms-Koning Rudolf I met Rijks-Vlaanderen	183
3.9	De Engelse optie voor Zeeland Bewestenschelde	186
3.10	Beroep van graaf Floris V op het Duitse hofgerecht	188

<i>3e Periode: Vlaamse, Henegouwse, Engelse, Franse en Habsburgse pogingen om meester te worden van Zeeland Bewestenshelde (1290 – 1304)</i>	192
3.11 Het 'verraad' van Biervliet in het kader van een bredere machtsstrijd	192
3.12 De Franse draai van Floris V en zijn gevolgen in de regio	198
3.13 Vlaanderen breekt met Frankrijk en komt alleen te staan	203
3.14 Het tweede verdrag van Biervliet van 1299	209
3.15 Duitse en Franse inmenging in Holland-Zeeland rond 1300	216
3.16 Jan van Henegouwen weerstaat Rooms-Koning Albrecht	220
3.17 Korte Vlaamse glorie in Noord en Zuid	227
<i>4e Periode: Bemiddelingsconferenties en scheidsgerechten over de leenhoogheid in Zeeland Bewestenshelde (1304 – 1329)</i>	233
3.18 Bestands- en vredesbesprekingen van 1304 tot 1307	233
3.19 Het Neder-Lotharings verbond en Rooms-Koning Hendrik VII	240
3.20 Het scheidsgerecht van Doornik van 1310	243
3.21 Bemiddelingsconferenties van Filips IV in Pontoise en Doornik	249
3.22 Graaf Willem III krijgt steun van Rooms-Koning Lodewijk 'de Beier'	253
3.23 Uiteindelijke vrede van Vlaanderen met Frankrijk	256
3.24 De Vlaamse graaf doet voorgoed afstand van Zeeland Bewestenshelde	261
<i>5e Periode: Handels- en scheepvaartregelingen in de Scheldedelta (circa 1350 – 1568)</i>	265
3.25 Rechten op de Scheldewateren, tot circa 1400	265
3.26 Uitbreiding en betwisting van het tolsysteem in de verbonden Nederlanden, 15 ^e eeuw	268
3.27 Wedijver en samenhang tussen de Scheldehavens onder de Habsburgers, 1500 – 1568	271
3.28 Overzicht en besluit (perioden 1 tot en met 5)	275
* <i>Vlaamse leenhoogheid en Hollands-Vlaams bestuur, ca. 1100 – 1246</i>	275
* <i>Rechtstreeks rijksleen van de graaf van Holland-Zeeland, 1246 – 1290</i>	276
* <i>Buitenlandse ingrepen in Zeeland Bewestenshelde, 1290 – 1304</i>	278
* <i>Bemiddelingsconferenties en scheidsgerechten over de leenhoogheid, 1304 – 1329</i>	282
* <i>Vlaamse en Hollandse rechten op Zeeland Bewestenshelde</i>	284
* <i>Middelen om het geschil op te lossen</i>	287
* <i>Handels- en scheepvaartregelingen in de Scheldedelta, circa 1350 – 1568</i>	289
HOOFDSTUK 4 ONDERHANDELINGEN OVER HET SCHELDEREGIME TIJDENS DE TACHTIGJARIGE OORLOG, 1568-1648	293
4.1 Inleiding: perceptie en realiteit	293
4.2 Opstand in de delta	299
4.3 Antwerpen wordt frontgebied	302
4.4 Handelsembargo's en gecontroleerde handel	306
4.5 De praktijk van de convoeien en licenten	308

4.6	Handel op de Vlaamse kust	311
4.7	Consolidatie na wisselende oorlogskansen	315
4.8	Twisten over het recht van de zee	318
4.9	Een voorzichtig begin van nieuw rivierenrecht	322
4.10	Begin van de vredesonderhandelingen van 1608	326
4.11	Onderhandelingen over de 'binnenlandse handel'	330
4.12	Noodzaak van vrede, gevaren van halve vrede	334
4.13	Frans-Britse bemiddeling	338
4.14	Sluiting van het Twaalfjarig Bestand	342
4.15	Stapel-, verbodemings- en doorvaartrechten	345
4.16	Nadere onderhandelingen aan het begin van het bestand	351
4.17	Antwerpse pogingen tot vergelijk	356
4.18	De oorzaken van de economische neergang van Antwerpen	360
4.19	Onderhandelingen in Roosendaal	366
4.20	De kansen van 1632	370
4.21	De opstelling van Holland en Zeeland	373
4.22	De opstelling van Brussel en Madrid	376
4.23	De lange weg naar Munster	378
4.24	Munster: de 'sluiting' besloten	381
4.25	De Westfaalse verdragen en het rivierenrecht	387
4.26	Besluit	392
	<i>* Het ontstaan van de verbodemingsplicht op de Schelde</i>	392
	<i>* De ondergeschikte rol van de verbodemingsplicht in de onderhandelingen</i>	393
	<i>* De oorzaken van het achterblijven van de Scheldevaart</i>	395
	<i>* De verbodemingsplicht op Europese rivieren en kanalen</i>	396
	<i>* De juridische basis van de verbodemingsplicht op de Schelde</i>	397
	<i>* Doorvaartrecht in het werk van Grotius</i>	399
HOOFDSTUK 5 PLANNEN VOOR SCHELDE-MAAS-RIJNVERBINDINGEN, 16 ^e -18 ^e EEUW		401
5.1	Inleiding: een dure droom van omstreden projecten	401
5.2	Brabantse kanaalplannen in de 16 ^e eeuw	402
5.3	Het Schelde-Maasproject van Paulo Francesqui	408
5.4	Het Maas-Rijnproject van Gerrit Haesenvoet	413
5.5	Economische oorlogsvoering tegen de Republiek	417
5.6	'Glorieuze ondernemingen' aan Maas en Rijn	421
5.7	Onderhandelingen met de keizer en de Katholieke Liga	428
5.8	Verzet van Ferdinand van Keur-Keulen en Luik	435
5.9	Fossa Eugeniana	441
5.10	De dreiging van de Rijnverlegging: sporen van het plan	448
5.11	Tegenstellingen in de Spaanse Nederlanden in de tweede helft van de 17 ^e eeuw	457
5.12	Een achterland voor Oostende, een uitweg voor Pruisen	462

5.13	Luik zoekt nieuwe wegen naar de Republiek	466
5.14	Besluit	470
	* <i>Redenen voor de eerste kanaalplannen en oorzaken van hun mislukking</i>	470
	* <i>Opvolgende onbekende wendingen van het project van 1626</i>	472
	* <i>Interne en externe belangentegenstellingen bij volgende projecten</i>	474
HOOFDSTUK 6 GREEP OP HET GRENSLAND, 17 ^e -18 ^e EEUW		477
6.1	Inleiding: een moeilijke verhouding	477
6.2	De Republiek van het Noorden laat het Zuiden los	478
6.3	Uitvoering en handhaving van de 'sluiting' van de Schelde	482
6.4	Buurlanden beschikken over de Spaanse Nederlanden	487
6.5	Verpanding van Vlaamse en Maaslandse steden en forten	492
6.6	De Staten stuiten de Franse opmars in het Zuiden	497
6.7	Het offer van Maastricht	502
6.8	De noodzaak van een 'voormuur' in het Zuiden	511
6.9	Het Barrièreverdrag als grondslag van de Oostenrijkse Nederlanden	518
6.10	De 'sluiting' van de Schelde betwist maar toch herbevestigd	527
6.11	Revoluties leiden tot 'vrije' vaart op de Schelde	534
6.12	Juridische en politieke discussie over Maastricht en de Scheldekwestie rond 1784	542
6.13	Beroep op gezaghebbende volkenrechtsgeleerden en politieke denkers	551
6.14	Besluit	561
	* <i>Veiligheid en economie</i>	561
	* <i>Staatse politiek tegenover het Zuiden</i>	563
	* <i>De kwestie van het recht op een Barrière</i>	566
	* <i>De kwestie van het recht op Maastricht</i>	568
	* <i>De kwestie van het recht op 'sluiting' van de Schelde</i>	569
SAMENVATTING EN CONCLUSIES		573
Algemeen		573
Streven naar historische of veilige grenzen		574
	* <i>Het ontstaan van de grens tussen Noord en Zuid, in het bijzonder tussen Zeeland en Vlaanderen</i>	574
	* <i>Rechten van de graven van Holland-Zeeland en van Vlaanderen in Zeeland Bewestenschelde</i>	576
	* <i>Bescherming van de zuidgrens van de Republiek en die van de Zuidelijke Nederlanden</i>	578
	* <i>Aanspraak van de Zuidelijke Nederlanden op Maastricht</i>	580
Aanleg van strategische waterstaatswerken		581
	* <i>Rivierverleggingen als militair of economisch strijdmiddel</i>	581
	* <i>Strategische kanaalverbindingen van het Zuiden naar Maas en Rijn</i>	582
	* <i>Oorzaken van het mislukken van de meeste kanaalprojecten</i>	583

Theorie en praktijk van het rivierenrecht en mythes daarover	584
* <i>Theorie en praktijk van het rivierenrecht van de Romeinse tot in de Nieuwe Tijd</i>	584
* <i>Ontstaan, betekenis en ontwikkeling van de 'sluiting' van de Schelde</i>	586
* <i>Verband van de 'sluiting' met de neergang van Antwerpen en de opkomst van Amsterdam</i>	588
* <i>Het Schelderegime van de 17^e en 18^e eeuw en de rechtsopvattingen van die tijd</i>	590
 NASCHRIFT OVER HET 'SCHELDEVRAAGSTUK'	 593
Inleiding	593
Stelling van de Belgische regering	594
Antwoord van de Nederlandse regering	595
Verdere verloop van de discussie	595
Steun in de literatuur voor de Belgische (Vlaamse) aanspraak	597
Uitspraken en reacties ten gunste van de Nederlandse positie	600
Verdere eigen opmerkingen en conclusie	604
 SUMMARY	 611
 KAARTEN	
Kaart 1: Schets Romeinse grenzen en kanalen in de 1 ^e eeuw	42
Kaart 2: Romeinse waterwerken in het Rijnstelsel	56
Kaart 3: Zuidelijk <i>Frisia</i> in de Middeleeuwen	85
Kaart 4: Zeeland Bewesten- en Beoostenschelde rond 1300	193
Kaart 5: De kanalenplannen van Paulo Francesqui, 1612	410
Kaart 6: De plannen voor een Rijnverlegging en een kanaal Venlo - Nuijs, 1626	436
Kaart 7: Het plan voor de <i>Fossa Eugeniiana</i> , 1626-1627	444
Kaart 8: Situatie van het grensland, 17 ^e – 18 ^e eeuw.	519
 BIJLAGEN	 615
Bijlage 1 Verdragen tussen Zeeland en Brugge, 1591/1596	617
Bijlage 2 Voorstel van de Staten-Generaal inzake het Schelderegime, 19/20 maart 1608	623
Bijlage 3 Nota van Antwerpen over 'openen' van de Schelde, 1613	627
Bijlage 4 Tekst van Pontus Heuterus over Brabants kanalenplan, met vertaling, 1600	629
Bijlage 5 Nota van Paulo Francesqui over het kanaalplan Maastricht-Antwerpen, 1621	633
Bijlage 6 'Relaçon' over het Rijn-Maas-Scheldeproject, transcriptie en vertaling van de originele tekst, 1626	637

Bijlage 7	Teksten uit dagboek van Johann Christoph von Preysing, voor zover die betrekking hebben op het Rijn-Maaskanaal, met vertaling, 1626	645
Bijlage 8	Mogelijke aanzet van Spaans Rijn-Maaskanaal bij Nuijs (Neuss), 1626	649
Bijlage 9	Lijst van afkortingen	651
Bijlage 10	Begripsomschrijvingen waterbouw en scheepvaart	653
GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN, BRONNENVERZAMELINGEN EN LITERATUUR		655
	Archieven	655
	Bronnenverzamelingen en literatuur	657
OVER DE AUTEUR		687

INLEIDING EN VERANTWOORDING

0.1 Achtergrond van deze studie

Deze studie gaat over de oorsprong van de soms moeilijke betrekkingen tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Met dit Noorden en Zuiden bedoel ik niet alleen de Republiek van de Verenigde Provinciën en de Spaanse of Oostenrijkse Nederlanden – met hun wisselende grenzen – maar ook de verschillende districten en gewesten die als hun historische voorgangers beschouwd kunnen worden. Mijn belangstelling voor het onderwerp werd gewekt toen ik van 1986 tot 1995 deelnam aan de onderhandelingen tussen Nederland en België – later vooral Vlaanderen en Wallonië – over de 'waterverdragen'.¹ In Vlaanderen verwezen politici, journalisten, publicisten, havenbestuurders en juristen geregeld naar historische belangentegenstellingen tussen Noord en Zuid, en naar vermeende inbreuken van Nederland op het internationaal recht. Het paste in een lange traditie van Belgische polemieken over de Nederlandse opstelling in grens-, scheepvaart- en waterstaatskwesties. Ook in de jaren tachtig en negentig van de 20^e eeuw miste dat zijn uitwerking op de Vlaamse openbare mening niet. Aan Nederlandse zijde werden die emoties slecht begrepen, omdat de geschiedenis van de oude strijdpunten er al meer dan een halve eeuw vrijwel vergeten was en bleef. De vroegere kwesties kregen in Nederland maar zelden aandacht van historici en vakdeskundigen. In vergelijking met België gaven ze er weinig aanleiding tot studies en publicaties. In verschillende Nederlandse boeken en artikelen werd de Belgische kritiek zonder veel onderzoek overgenomen. Ook de internationale literatuur, bijvoorbeeld die over rivierenrecht, volgde voor een belangrijk deel Belgische auteurs, die veel meer publiceerden over het onderwerp. Ze deden dat tot na de Tweede Wereldoorlog vooral in het Frans, waardoor ze een ruimere kring bereikten dan Nederlandse auteurs, die hoofdzakelijk voor eigen publiek schreven.²

De officiële Nederlandse standpunten over enkele oude bilaterale twistpunten werden tijdens de onderhandelingen in de tweede helft van de 20^e eeuw op formeel afstandelijke wijze, maar principieel en vasthoudend, verdedigd door een

---

¹ Met de term 'waterverdragen' werden vanaf circa 1980 in het bijzonder de (ontwerp)verdragen tussen Nederland en België (later Vlaanderen, Wallonië, Brussel, en ook andere landen van het stroomgebied) over de waterkwaliteit, waterhuishouding en scheepvaartfunctie van Maas en Schelde bedoeld.

² Een uitzondering was o.a. de Nederlandse volkenrechtsgeleerde Willem van Eysinga, met een uitgebreid oeuvre over rivierenrecht en Rijn- en Scheldekwesties. Hij bereikte een internationaal publiek.

speciale raadadviseur van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Inhoudelijk kwamen die zaken nauwelijks aan de orde. Het waren niet de plaats en gelegenheid er een echte discussie over te voeren. In die tijd ontstonden in België enkele hardnekkige politieke mythes over onderwerpen, standpunten en bedoelingen bij de toenmalige onderhandelingen.³ Ik hield er rekening mee dat ook de oude kwesties wat anders konden liggen dan ze gewoonlijk werden voorgesteld. Pas veel later was ik in de gelegenheid uitgebreid onderzoek te doen naar de voorgeschiedenis van de 'waterverdragen'. Dat onderzoek betrof in eerste instantie de ontwikkelingen bij de bilaterale grens-, scheepvaart en waterstaatskwesties in de 19^e en 20^e eeuw. Het bleek mij dat dit stuk geschiedenis veelbewogen en interessant, maar nog onvolledig onderzocht en erg eenzijdig beschreven is. Alleen over enkele deelonderwerpen en -periodes zijn publicaties verschenen, meest van juristen en historici, in mindere mate van ingenieurs. Kritische overzichtsstudies ontbreken. Mythes over de ontwikkelingen bij die kwesties konden daarom voortbestaan.

Mijn bijzondere aandacht werd getrokken door de nog oudere geschiedenis van de betrekkingen tussen Noord en Zuid – van de Romeinse Tijd tot rond 1800 – die op verschillende manieren in de latere waterkwesties doorwerkte. Het betrof in het bijzonder de ontwikkeling van de grenzen, de doorvaartrechten, en waterbouwkundige werken, met name strategische kanalen en rivierverleggingen. Die oudere voorgeschiedenis heeft nog nooit onderwerp uitgemaakt van een afzonderlijke studie. Ze is ook moeilijk af te leiden uit de algemene geschiedenis. De literatuur erover is zeer verspreid, vaak gebaseerd op eerdere beschrijvingen en beschouwingen, zonder uitputtend gebruik en kritische analyse van de originele bronnen. In de juridische literatuur werden de kwesties nogal eens te simpel voorgesteld, waarbij auteurs soms zonder degelijk onderzoek de overgeleverde denkbeelden overnamen. In het bijzonder ontbrak een grondige doorlichting van de ontwikkeling van het rivierenrecht van de oudste tot in de tegenwoordige tijd. Ten slotte was de literatuur sterk gericht op twee aparte invalshoeken: de historische en de juridische, zonder dat deze degelijk werden samengebracht. Een derde perspectief, het civieltechnische, belangrijk voor de historische waterbouwkundige werken, speelde in de literatuur een ondergeschikte rol. Het bracht mij tot de overtuiging dat een uitgebreidere, meer integrale en vooral kritische studie van alle bronnen verrassende nieuwe inzichten zou kunnen opleveren.

Ik begin hierna met een kort overzicht van belangrijke historische grens-, scheepvaart- en waterstaatskwesties tussen Noord en Zuid, eerst van de jongere, dan van de oudere voorgeschiedenis. Ze geven een schets van de gebeurtenissen en hun context, en bevatten een minimum aan literatuurverwijzingen. Door de twee tijdvakken naast elkaar samen te vatten, worden enkele doorgaande of evenwijdige lijnen zichtbaar. Ook valt het licht op enkele mythes. Daarna baken ik het onderzoeksveld af en formuleer de onderzoeksvragen, de theses en het doel van het

---

³ De onderhandelingen over de 'waterverdragen' in de jaren negentig van de 20^e eeuw betroffen de verruiming van de vaarweg in de Westerschelde, de verdeling van het Maaswater, en de kwaliteit van de Schelde en de Maas.